

SVĚT PŘEŽIVŠÍCH ŽIDŮ – PRAMENY A JEJICH VÝKLAD

Petr Sedlák

Filozofická fakulta MU, Brno

The World of Jewish Survivors – Sources and Interpretation of Relevant Information

Abstract: The perspective of interpreting the past with the help of the subjective reflection of people of the past presents itself to be a possible key for understanding the given epoch, the historical processes and the background in their real form. This perspective seems to be able to answer what could be considered to be Anti-Semitism, and lends an approach to Jewish survivors after World War II generally as the impact felt by these survivors themselves. However, this anthropological perspective carries with it numerous and various tasks for the scholars involved. Firstly, the sources of information to be interpreted in this way are memories, diaries, letters or interviews, which are enormously subjective, since their authors created the very record about the past that we are interested. Moreover, these records are created under various conditions and in different time periods. Secondary influences of composing memory are so strong that there are several ways of its interpretation, not to mention the effort to use it for the actual graphical reconstruction itself. Subjective information about the past still remains to be very important, and, when isolated, could be used for the interpretation of how people of the past viewed the world around them, and especially how they reacted to the social processes in their everyday life, to the decisions they had made and also how they identified themselves with the social milieu in the long term (group identity, political orientation, values and norms preference). However, such an interpretation also carries risks. The present interpretations of the subjective reaction of Jewish survivors in the first years after the end of the War in the Czech lands are based on the chronological or thematic perspective. Such an approach proves to be problematic at least in two ways: first, the records are taken out of context and their meaning is simplified. Au-

thors of such types of interpretations can easily forget the diverse and complicated secondary forms of subjective information, and also tend to narrate them very subjectively according to their personal point of view or to the dominant historical interpretation of the past. This article focuses on the condition of information resources that are available, and on the possibilities and the risks of their interpretation when it comes to getting to know the world of Jewish survivors in the post-war Czech lands, concretely.

Keywords: *Jewish survivors; subjective records about the past; anthropological interpretation*

Při mých úvahách o tom, jak přistoupit ve své disertační práci k dějinám židovského obyvatelstva v českých zemích po skončení druhé světové války, jsem se neustále vracel k otázce, zda je možné věrohodně vyložit tyto dějiny prostřednictvím zástupců tohoto obyvatelstva samotných. Na začátku svého studia, dokud jsem si nebyl jistý, jakým způsobem k látce přistoupím, zajímal jsem se především o životní osudy osob židovského původu po jejich osvobození. Zamýšlel jsem se nad tím, jak mohl vypadat běžný život těchto lidí poté, co se vrátili z koncentračních táborů či ciziny, za jakých okolností řešili konkrétní životní záležitosti, zejména jakým způsobem si vysvětlovali nové politické a společenské poměry a jak vzhledem k nim upravovali své životní jednání a cíle.

Postupně jsem uvažoval, zda není poznání vnitřního světa židovského obyvatelstva zároveň nejvhodnějším prostředkem pro pochopení skutečné míry a podoby postoje a přístupu k tomuto obyvatelstvu ze strany československého státu a české společnosti. Podání toho, jakým způsobem vnímaly a hodnotily především protizidovské projevy samotné osoby židovského původu, se zdálo vhodné postavit jako alternativu vůči dosavadnímu výkladu postoje a přístupu vůči těmto osobám (Bednařík 2003; Čižinská 2006; Krejčová 1999; Meyer 1953; Nepalová 1999; Svobodová 1994).¹ Řečeno konkrétně, porozumění dobovému vidění poválečného světa přeživšími osobami židovského původu se zdálo být klíčem k poznání dobové působících okolností, za nichž jejich životní osu-

¹ Dosavadní studie zaměřené na dějiny poválečných osudů přeživších Židů spíše historicko-politicky se podle mého soudu potýkají nerozhodně s rozporem ve výkladu postoje československého státu a české společnosti proti židovskému obyvatelstvu, kdy na jedné straně uznávají jeho četné kladné projevy, na druhou stranu poukazují na četné projevy antisemitismu.

dy probíhaly a které je spoluurčovaly. Poznání role, intenzity a významu, které následně přikládaly případným protižidovským projevům samy osoby židovského původu, se zdálo být především odpovědí na jejich dobově skutečné působení, tj. napomohlo by k věrohodnému poznání dobového antisemitismu.²

Teoretickou možnost poznání světa přeživších Židů bylo nutné zvážit vzhledem k pramenům a jejich vykládání, které jsou pro případné poznání tohoto světa rozhodující. Jedině to představovalo možnost ověřit, zda lze uvažovat o přenesení předmětu studia na samotné osoby židovského původu, to znamená, zda je to z hlediska teorie poznání oprávněné a metodologicky proveditelné. Záměrem textu je tudíž zvážit z historického hlediska metodologické a teoretické východisko pro možnost pracovat s danými prameny.

Prameny k poznání světa přeživších Židů

Doklady o tom, jak osoby židovského původu vnímaly, vykládaly a zaujímalý postoj k vnějšímu světu po osvobození v roce 1945, tj. jak se objektivní obraz světa otiskl v jejich subjektivním nitru, jsou nikoliv překvapivě takové doklady, které se vyznačují zdatelně (auto)biografickou výpovědí.³ Přestože je kritérií určujících povahu takových výpovědí celá řada, je možné je volně charakterizovat především vzhledem k tomu, kdo, jak a proč jejich zaznamenání inicioval, a vzhledem k době jejich vzniku. Texty různé povahy, jejichž vznik iniciovali přeživší Židé, vznikaly pochopitelně již v době bezprostředně následující konec války. Jednalo se zvláště o korespondenci nebo deníky. Výrazněji zatížené dobovou stylizací jsou dokumenty adresované úřadům jako dobrozdání, podobně výpovědi ve vyšetřujících a soudních spisech, tj. dokumenty, ve kterých tyto osoby líčí svoji osobní historii a poměry.

Někteří z přeživších Židů přistoupili bezprostředně po svém osvobození k psaní vzpomínek na prožitou válečnou tragédii (Tůma 1946; Spilka 1945; Semecká 1946; Auřednicková 1945 aj). V takových memoárech se nutně odrazilo nejen momentální poválečné psychické rozpoložení jejich autorů. Způsob

² Takové úvahy podmiňují dvojí rozlišení antisemitismu: 1) antisemitismus jako politicko-dějinný fenomén analyzovaný později (v současnosti) k danému místu a době; ptáme se, od čeho a proč se případně protižidovské smýšlení daných subjektů odvíjelo, tj. jak se projevovalo například v tisku či v politice – potom lze hovořit o předpokládaném či zhodnoceném antisemitismu; 2) antisemitismus jako záporná skutečnost, utvářena v dané době a místě osobou židovského původu v jejím vědomí, pokud jej sama považovala za skutečný jev, tj. působící antisemitismus.

³ Tyto doklady je proto možné souhrnně označit též jako „autobiografické prameny“, případně „ego-dokumenty“ či „ego-prameny“, „subjektivní prameny“ apod.

a náplň vzpomínání určoval též dobový příkaz vzpomínání na válku, platný tehdy v celé české společnosti – typickým znakem poválečných memoárů je větší důraz na faktografii a reprezentaci obětí rasového pronásledování jako jedné ze složek politických bojovníků proti fašismu (srov. Procházková 2005). Z chronologického hlediska jsou rozhodující pro poznání vnitřního světa přeživších Židů prameny podstatně mladšího data. Po roce 1989 jsou jednak pořizovány a uchovávány rozhovory s pamětníky židovského původu (ústní prameny), jednak tito sami přispívají k významné publikační produkci memoárové literatury. Zvláštní skupinu pramenů, kterých je možné využít k nahlédnutí vnitřního světa přeživších Židů, představuje v českém prostředí též fiktivní literatura.

Doklady vzniklé bezprostředně po skončení války jsou méně četné, ale jsou o to cennější. Patrně nejužitečnějším pramenem k poznání dobového světa jsou deníky a osobní korespondence. Oba prameny ovšem nemohou být absolutně věrohodným (autentickým) odrazem autory vzpomínané dobové reality. Pokud je záznam adresován druhé osobě, zvyšuje se sice míra vázání subjektivní introspekce jeho autora ke společenským či dějinným skutečnostem, jejich reflexe je tak ale paradoxně tím více svázána sociální kontrolou jejich stylizace. V obou případech vznikají záznamy s určitým časovým odstupem a jejich věrohodnost je limitována i jinak. Kvalitativní přednosti jsou však zřejmé. Zatímco v době deníkového zápisu jsou stále reálné či doznívají mnohé psychologické, sociální a materiální okolnosti, za nichž k zaznamenávané skutečnosti došlo, neplatí to pro prostředí, v němž vzpomíná pamětník na stejnou skutečnost s odstupem několika desítek let.⁴

Možnost dokreslit svět poválečných českých Židů pomocí deníků či korespondence je však velmi omezená. Množství těchto pramenů je mizivé nebo nejsou jako prameny značně osobní povahy jednoduše známy, ztratily se, nejsou zveřejněny apod. Každopádně přece jen existuje jeden „neocenitelný pramen pro poznání atmosféry panující v židovské komunitě v Čechách a na Moravě krátce po osvobození“, jak upozorňuje Jan Láníček (Láníček 2006: 132). Je jím deník Leo Herrmanna, jednoho ze sionistických činitelů v Palestině, který na podzim 1945 krátce pobýval v Praze. Při porovnání Herrmannových záznamů s jinými podobnými zprávami situačního či reportážního charakteru záro-

⁴ Posun ve věrohodnosti a výpovědní hodnotě je dobře pozorovatelný ve vzpomínce Kurta Wehleh, publikované ve vzpomínatém sborníku *The Jews of Czechoslovakia* v osmdesátých letech 20. století, v níž se snaží přiblížit poměry v poválečné židovské organizaci. Posun je patrný vůči záznamu rozhovoru s jeho osobou na začátku devadesátých let pro Židovské muzeum v Praze (Wehle 1984; Židovské muzeum v Praze, oddělení holocaustu, vzpomínky pamětníků, spis 151; k osobnosti Wehleh srov. Soukupová – Novotná 2005).

veň dobře vyplyne, jak silně může být obraz poválečného světa přeživších Židů v českých zemích zatížen.

Zvláště pro zprávy o židovském společenství v Československu od zahraničních pracovníků židovských organizací (*reports*) je typické přebírání dobově dominantního mýtu o mimořádně kladném a historicky stvrzeném postoji Čechů k Židům, po válce posílený vymezením vůči poměrům na Slovensku. Mýtus jakoby tito cizinci znají a sdílejí, v terénu jej očekávají a jsou-li nekritičtí, nachází pro něj i důkazy. Herrmann idealizovaná a povrchní konstatování nepřebírá a jeho záznamy jsou bohaté na subjektivní postřehy i praktické detaily o životě zbylých pražských Židů (Lániček 2006: 132). Lániček během svého studijního pobytu v Jeruzalémě objevil též velice závažný a zajímavý autobiografický pramen: osobní korespondenci předsedy RŽNO Arnošta Frischera.⁵

Vedle deníků a korespondence je možné do jisté míry využít jako prameny různé druhy dokumentů, v nichž je různou měrou vzpomenu ta tehdejší osobní situace přeživších Židů. Mohou to být doklady, které lidé obvykle připojují k úředním žádostem, dobrozdáním, a s nimiž se obracejí na státní či jiné úřady. Jak již bylo naznačeno, cenné subjektivní výpovědi lze též dohledat v protokolech pořízených při úředním jednání či vyšetřování, zvláště přijde-li na objasňování a souzení zločinů proti Židům za druhé světové války v rámci retribučního soudnictví (srov. Borák 2002). Osobní stopy též mohli přeživší Židé zanechat v žádostech o zachování státního občanství, o změnu příjmení, nahrazení válečných škod apod.⁶

Pokud jde o prameny mladšího data, tj. především rozhovory s pamětníky či jejich vzpomínky, jejich obsah – pakliže přesahuje chronologicky a tematicky do poválečného období – je nutné diskutovat bližším poznáním okolností, za kterých vznikly. Stejně jako po válce, také současná nabídka vzpomínkové a memoárové literatury odpovídá dobové poptávce a jejím požadavkům (Machala 2001: 33–46). Po listopadu 1989 můžeme hovořit přímo o publikační konjunktuře vzpomínek a všemožných svědectví. Je možné říci, že pamětníci jsou

⁵ Frischer napsal několik dopisů své přítelkyni, patrně důvěrné přítelkyni, během války a po jejím skončení. Z dopisů lze usuzovat o charakterových vlastnostech Arnošta Frischera a dohadovat se tak o motivech a způsobech jeho politiky, jak ji prosazoval ve své roli člena Státní rady v Londýně a v poválečné RŽNO. Frischer sám se k této politice několikrát vyjadřuje. Archiv Jad Vašem v Jeruzalémě, 0.59/91. Srovnej též korespondenci Frischera a jiného sionistického činitele Ullmanna v Centrálním sionistickém archivu v Jeruzalémě, A320/25.

⁶ V Archivu MV Praha viz například fond 425-1-189, osobní svazky osob židovské národnosti, které se vystěhovaly v letech 1945–1949. Ibid., 425-221-1(-2, 4-5), korespondence osob zasláných z ČSR do Izraele v letech 1945–1948 a pět v roce 1952.

jako nikdy oslovování, aby své paměti sepsali a zveřejnili (mezi jinými Gernheimová – Friedmannová 2002; Stránský 2002; Erben 2003; Lahav 2003; Margoliová-Kovályová 2003; Shanfeldová 2005; Brod 2007).

Vzpomínkové publikace se na knižním trhu objevují nejen jednotlivě, nýbrž jako publikační záměr, tj. jako soubor několika vzpomínek k vybrané dílčí dějinné tematice. Zájemce se může seznámit například se sebranými vzpomínkami osob osvobozených v květnu 1945 v dětském věku a následně shromážděných za účelem ozdravení na takzvaných Pittrových zámcích u Prahy (Fierzová 1992; Kohn 2000). Novějším počinem je soubor válečných a dalších osudů židovských vojáků a odbojářů (Bojovali 2007; Židé v boji 2007). Těž odvysílání dokumentárního projektu o československých Židech žijících dnes v Izraeli Českým rozhlasem v říjnu 2006 lze považovat za odpověď na zájem laické veřejnosti nahlédnout minulost prostřednictvím osudů obyčejných lidí a jejich každodenního života.⁷

Současní pamětníci židovského původu na poptávku po poznání jejich osudů reagují. Je přitom přirozené, že se přizpůsobují dominantním prvkům a žánrovým tendencím, které nakonec určují výslednou nabídku. Až do dalšího upřesnění lze tento důraz vysledovat na jednu stranu na větším prostoru, který věnují pamětníci osobnostnímu vykreslení vlastního životního osudu, na druhou stranu na pozorovatelném ztotožňování sama sebe jako židovské oběti rasového pronásledování za války. Je však zřejmé, že posun v sebeprezentaci pamětníků vůči staršímu období zakládá i řada faktorů spíše psychologické povahy.

Současní pamětníci událostí druhé světové války se po listopadu 1989 posunuli do věkové kategorie sedmdesáti a více let. Pamětníci se proto svým psaním pomyslně ohlížejí za celým svým životem, tj. nikoliv za jeho různé dlouhou částí nebo obdobím, jako tomu bylo bezprostředně po skončení války. Lidé ve vysokém věku mají tendenci svůj život rekapitulovat jako celek, a proto jejich podání minulosti může vyznít jako existencionálně intenzivnější, přijde-li zvláště na traumatizující okamžiky, které prožili. V tomto ohledu též ztrácí pro pamětníka význam rekapitulovat společenská fakta a demonstrovat svoji politickou příslušnost, přichází s osobním bilancováním a reflexí. V případě židovských pamětníků jde samozřejmě zvláště o zkušenost pronásledování nacisty za války a její význam pro život „poté“.⁸

⁷ K projektu Českého rozhlasu viz: II. světová válka <http://www.rozhlas.cz/wwii/portal/> (přístup červenec 2008). Jedna z autorek ztvárnila osudy přeživších holocaust fotograficky komparativní metodou (Noseková 2006).

⁸ Eliševa Baumgarten jmenuje hned několik bezprostředních popudů, které mohou vést pamět-

Pokud jde o zaznamenané rozhovory s pamětníky, tyto jsou úmyslně shromažďovány a katalogizovány v databázích a sbírkách. V případě židovských pamětníků je v tomto směru neocenitelná iniciativa Židovského muzea v Praze. Anna Hyndráková a Anna Lorencová, dvojice pracovníků muzea, shromáždily, zvláště během devadesátých let 20. století, na šestnáct set záznamů volně koncipovaných rozhovorů s lidmi židovského původu, narozenými především v prvních třech desetiletích 20. století v tehdejší Československu, včetně Podkarpatské Rusi (Lorencová – Hyndráková 1992: 53-63).⁹ Prvenství ve sběru a následném odborném využití ústně šířených pramenů v oblasti dějin československých Židů zůstává Erichu Kulkovi, který oslovil hromadně pamětníky žijící v Izraeli v rámci akademického projektu již v sedmdesátých letech 20. století.¹⁰ Pravděpodobně poprvé pracoval se záznamy rozhovorů s přeživší židovskou mládeží a dětmi ještě v období lidové demokracie při tvorbě své disertační práce Ota Klein (Klein 1948). Je zřejmé, jak vzácnými prameny by byly v současné době tyto záznamy ve své původní podobě. Jeden z těchto záznamů/rozhovorů Klein zveřejnil jako přílohu své disertace. Autorem další práce, vystavené z velké části na vzpomínkách dějinných aktérů, je Tad Szulc (Szulc 1991). Szulc podává detailní obraz o každodenním fungování organizace Joint v Československu a jejích zdejších činnostech ve věci židovských uprchlíků z Polska. Z prací zahraničních autorů srovnej též práci prvního izraelského velvyslance v polistopadovém Československu (Yegar 1997).

V České republice se orální historie, do níž lze shromažďování výpovědí pamětníků a jejich výklad oborově zařadit, úspěšně ustanovila jak organizačně, tak rostoucí nabídkou publikací – platí to jak pro sbírky rozhovorů samotných, tak pro jejich výklad (o českých polistopadových projektech využívajících přístupů orální historie, nevěnujících se ovšem židovské problematice, viz Vaněk et al. 2003: 13–15). Tomu odpovídá zájem o koordinované podchycení sběru a uchování autobiografických pramenů rozličnými českými institucemi – sedm

níky k sepsání životních výpovědí a které většinou působí spojitě: mimo zmíněnou (ne)zamýšlenou psychologickou potřebu to může být návštěva rodného místa po dlouhých letech, potřeba sepsání toho, co jsme již říkali mnohokrát, žádost rodiny či vliv smrti blízkých osob, s nimiž válečnou zkušenost pamětníci sdíleli, atd. (Baumgarten 2000: 265). Pamětníci mají navíc v současnosti k dispozici nejen potřebný zájem publika, ale také dříve nevidané technické a publikační možnosti.

⁹ Židovské muzeum v Praze, Oddělení holocaustu, Vzpomínky pamětníků. Oddělení holocaustu umožňuje nahlédnout do anotovaného seznamu vzpomínek na CD-ROM v knihovně muzea.

¹⁰ Ústav pro soudobé židovstvo v Jeruzalémě, The Oral History Division of the Hebrew University's Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem. Projekt číslo 72, Jews in the Czechoslovak Armies in World War II. Erich Kulka je nové jméno, které si zvolil po válce spoluautor významného faktografického představení vyhlazování Židů v Osvětimi, Erich Schön (Kraus – Schön 1946).

z nich, včetně Židovského muzea v Praze, se v polovině září 2006 dohodlo na sdílení svých vzpomínkových databází.¹¹

Doplňujícím pramenem k poznání smýšlení a jednání dějinných aktérů vzhledem k panujícím historickým okolnostem je literární fikce. Literatura přináší mnohé podněty k poznání minulých společenství a sama se stává materiálem pro poznání světa svých tvůrců. Alexandr Ivanovič Gercen, ruský autor výjimečných pamětí „O tom, co bylo“, v druhé polovině 19. století poznamenal, že beletristická díla západních autorů jsou vůbec sama o sobě zповědí soudobého člověka o své době, „zповědí moderního člověka, v níž se odrazily dějiny“ (Parolek 1960: 615–623). Spisovatelé se mnohdy úmyslně snaží vylíčit postavy svých děl jako charakteristické zástupce své doby a jejich komunikaci jako dobově typickou – v tomto ohledu je plodné třeba studium dobových dramát a parodií, respektive toho, jak a proč jsou líčeny a parodovány ty které charaktery.

Literárněhistorický výzkum světa přeživších Židů v českých zemích může vyjít zvláště ze čtyř literárních prací, které z něj rozličným způsobem čerpají historickou látku pro svůj příběh. Je to *Dita Saxová* Arnošta Lustiga (Lustig 1962), kniha, která byla v šedesátých letech 20. století též zfilmována (1967). Dita Saxová, hlavní hrdinka Lustigovy prózy, je mladá a půvabná židovská dívka, která přežila nacistickou persekuci a vrací do Prahy. Zde se Dita pohybuje v židovském společenství jako chovanka v domově pro židovské dívky. Dita není schopna se vzhledem k prožitě zkušenosti v poválečném prostředí adaptovat a končí svůj život sebevraždou. Současná autorka Radka Denemarková rozvíjí ve dvou časových rovinách poválečný příběh navrátivší se Židovky do rodné obce a její vyrovnávání s traumatem této skutečnosti po pádu komunistické totality (Denemarková 2006). Podobně jako Lustig, také Denemarková předkládá čtenářům pohled do vnitřního světa přeživší ženy prostřednictvím jejího vnitřního dialogu. Píše se rok 1945 a Gita prožije brutální přijetí v rodné vsi, které reflektuje ve svých návratech tamtéž v přítomnosti, v roce 2005. Inspirační biograficky-historickou rekonstrukcí je práce Helen Epsteinové *Nalezená minulost* (Epsteinová 2000). K mimořádným závěrům o provázání psychologických důsledků pronásledování a inklinace ke komunistickému hnutí, které se projevovalo u přeživších Židů, dochází ve své knize spíše vzpomínkového charakteru Heda Margoliová-Kovályová (2003).

¹¹ Jako člen nové „České asociace orální historie“ Židovské muzeum v Praze ovšem není na webových stránkách této asociace vedeno. Česká Asociace Orální Historie <http://www.oralhistory.cz> (přístup červenec 2008).

Přístupy k vnitřnímu světu (českých) Židů

Rozličnost autobiografických pramenů a jejich subjektivní zatížení znamená rozmanitá omezení jejich historického výkladu. Paradoxně je to však subjektivní povaha těchto pramenů, bez níž by zůstala možnost zodpovídat závažné otázky vztahu člověka ke společnosti v minulosti v dané době a na daném místě silně omezena. Autobiografické prameny jsou proto předmětem zájmu též mnohých zájemců o soudobé dějiny českých Židů. Je dokonce možné uvažovat, že studium subjektivního světa židovských jednotlivců se vyrovná studiu jejich politických dějin jako příslušníků společenského celku, tj. Židů, nebo ho dokonce přesahuje. Především studenti humanitních oborů projevují při tvorbě svých absolventských prací zájem o vedení a výklad vlastních rozhovorů s židovskými pamětníky a hojně využívají sbírky vzpomínek v Židovském muzeu v Praze.

Názvy studentských prací naznačují, že jejich autoři přistupují k pramenům výrazně autobiografické povahy převážně bez historicko-faktografických ambicí. Předmětem jejich zájmu není rekonstrukce konkrétních dějinných událostí, obsah pramenů, ale způsob jakým si tyto události pamětníci pamatují a vyprávějí, tj. forma (viz např. Brychtová 2004; Hanková 2006; Pressburgerová 2003; Singerová 2003; Novotná 2003; Tuček 2003). Čeští studenti svojí volbou vyjadřují přímo či nepřímo následování současných tendencí dokreslit politicko-spoolečenskou minulost o její vnímání a praktické dotváření lidmi, kteří byli její součástí, aktéry doby. Vzhledem k tomu, že v českém prostředí dosud nedošlo k reflexi formativního přístupu k diskutovaným pramenům a tento není příliš diferencován, lze k roztržení a popisu jeho dílčích perspektiv využít schéma význačného průkopníka orální historie, Christophera Browninga (2003: 37-39).

Badatelé užívající první z přístupů usilují o poznání stylistické a významové formy vyprávění, tj. způsob narace, jakou pamětník ve svém vzpomínání zvolil, volí přístup textověanalytický. V praxi tento způsob vyžaduje od badatele důkladný obsahový rozbor vzpomínky – omezuje proto počet rozhovorů s pamětníky, které však vede důkladněji a třeba opakovaně. Typickou je v tomto ohledu práce Michaela Pollacka přistupující ke zkušenosti tří žen s jejich pronásledováním pro jejich židovský původ za války (Pollack 2000). Francouzský autor ve své historii nejenže představuje portréty pamětnic, s nimiž vedl několik mnohahodinových rozhovorů, ale snaží se o odhalení těch limitů – mj. kulturních narativních mechanismů – které pamětnicím brání plně vyjádřit jejich zkušenost, respektive podmiňují její výklad.¹²

¹² Knihu mi představil pro neznalost francouzského jazyka Tomáš Hejda. Získat vlastním úsilím

Obdobným způsobem jako Pollack přistoupila k výpovědím čtyř přeživších českých Židů Helena Srubarová. Německá historička ve své studentské práci (Srubar 2002) rozlišuje mezi prožitým životním příběhem (subjektivní zkušenost historických událostí, tehdejší perspektiva) a vyprávěnými životními příběhy (verbální manifest paměti, dnešní perspektiva). Srubarová chápe způsob, jakým pamětníci v současnosti svoji minulost vykládají, jako proces psychologického usilování o osobnostní integritu vzhledem k okolní společnosti (výsledným stavem je identita). Studium procesu identifikace, respektive hledání a stvrzování identity je vlastní každému člověku a stylizace životního příběhu je jeho nedílnou součástí, tj. vyjádřením a nosičem této identity.

Identita je patrně nejčastěji užívaným a skloňovaným pojmem, přijde-li na definování předmětu absolventských prací českých studentů. Studenti, kteří mají zájem ve svých budoucích absolventských pracích studovat „židovskou identitu“, mohou zvážit publikované závěry o formování identit napříč první a druhou poválečnou generací československých Židů – jejich autorkami jsou Nora Hamar (2002) a Alena Heitlingerová (2007). Předmětem zájmu Heitlingerové je druhá generace přeživších, tj. osoby židovského původu, které se narodily po válce a dospívaly koncem padesátých a během šedesátých let 20. století.¹³ Heitlingerová, socioložka působící na kanadské univerzitě, která využila na dvě stě výpovědí těchto osob, má k předmětu svého studia osobní vztah – narodila se v roce 1950 v Praze dětem rodičů přeživších holocaust. Heitlingerová patří ke generaci poválečných dětí a mládeže, která navzdory asimilačním tendencím a státní regulaci židovského společenství projevila v šedesátých letech zájem o židovství a účastnila se v rámci něj spolčovacích aktivit.

Další přístup k autobiografickým pramenům sleduje psychologické či filozoficko-etické spojitosti vyrovnávání se pamětníků s extrémní zkušeností pronásledování za války. Bohatým zdrojem ke studiu těchto skutečností je opět literatura. Jedná se především o některé literární a dokumentární práce přeživších židovských spisovatelů jako Primo Levi, Elie Wiesel, Jean Amery a další. Hlubší reflexe holocaustu v literatuře má svoji tradici též v české poválečné próze. Hned několik spisovatelů židovského původu vyložilo svoji válečnou zkušenost

takový materiál, jako se podařilo Pollackovi, předpokládá však opakované a důkladné vedení rozhovorů s vybranými pamětníky (Pollack provedl s pamětníci celkem dvacet mnohahodinových rozhovorů). To samozřejmě klade na tazatele vysoké nároky na jeho erudovanost a v neposlední řadě hlubší známost s takovými pamětníky, z nichž nejmladším je dnes osmdesát let.

¹³ „Hlavní pozornost je věnována mezigeneračním rozdílům i podobnostem, stejně jako vztahům uvnitř této generace; měním se historickým a politickým podmínkám československého státního socialismu/komunismu, které formovaly vědomí a identitu jednotlivce jakožto žida, asimilovaného Čecha, Slováka nebo Čechoslováka, případně jakožto vystěhovalce nebo přistěhovalce“ (Heitlingerová 2007: 13).

beletristickým způsobem. Vyrovnání s prožitou tragédií na stránkách beletrie je na první pohled nerelevantní přístup k poznání historicky objektivnějších skutečností souvisejících s přeživšími Židy, představuje však důležitý doklad o formování, jakkoliv osobité a umělecké, výpovědi člověka o jeho vidění světa odvisle od jeho zkušenosti. Co znamená literatura pro formování identity, se vyprávěním způsobem svěřuje Levi: „kniha, kterou jsem napsal, pro mě funguje především jako ‚paměť-protéza‘, vnější paměť, která se vsouvá mezi můj dnešní a tehdejší život. Nyní prožívám ty věci znovu prostřednictvím toho, co jsem napsal“ (Belpoliti 2003: 58). K psychologii má nejbližší studium přenosu traumatu holocaustu z (ne)vědomí přeživších osob na jejich děti, tj. druhou generaci, a dokonce i na jejich vnuky, třetí generaci. České veřejnosti představila problematiku na začátku devadesátých let Helen Epsteinová ve své knize *Děti holocaustu* (Epsteinová 1994).

Samotní tvůrci vzpomínek a spisovatelé se stávají předmětem historických výkladů nikoliv pro obsah jejich výpovědi, ale formu, prostřednictvím které ji podávají. Vzpomenout lze v této souvislosti kafkovské interpretace, pátrající v tvorbě autora po vlivech jeho sociálního a kulturního zázemí. Někteří zájemci se ptají, proč a jak vzpomínky vůbec vznikly, tj. jaké k tomu vedly okolnosti. Předmětem zájmu odborného studia tudíž může být a měla by být samotná kvantita a kvalita vzpomínkové literatury židovských autorů před a po listopadu 1989. Bylo již řečeno, že autoři vzpomínek přejímají více či méně stopy dobově dominantního obrazu utrpení Židů za války a jejich historie vůbec, respektive jej ve svém psaní reflektují.

Tento obraz se v českém prostředí výrazně posunul tak, jak se proměnila po listopadu 1989 politicky a hodnotově česká společnost. Je možné celou věc zjednodušit následovně: dříve bylo krajním pólem obrazu pronásledování Židů za války jeho redukování na utrpení příslušníků českého (nebo německého) národa nacisty, kteří je pronásledovali z protičeskoslovenských a protidemokratických, tj. politických důvodů. V polistopadovém období je krajním obraz utrpení Židů jako příslušníků vlastního židovského společenství pro jejich židovský původ, utrpení z jakýchsi osudových důvodů. Důraz na sebereprezentaci židovských pamětníků jako obětí nacistického pronásledování Židů dosvědčuje přejímání jeho označení hebrejským pojmem „šoa“, který znamená „smrt“ (k roli holocaustu jako nástroje ztotožnění osob židovského původu v a mimo Izrael srov. Young 1990, 1993).¹⁴

¹⁴ Politicky a ideologicky motivovanou diskusi o možné institucionalizaci, respektive instrumentalizaci holocaustu je nutné pojímat jako samostatnou problematiku.

Vzpomínání a výklad pronásledování Židů za války je v současnosti považován za jeden z klíčových bodů, kolem kterého se ztotožňují osoby židovského původu po celém světě jako příslušníci jedné skupiny, tj. jako Židé. Společná vzpomínka jednotlivců na pronásledování jako příslušníků jedné skupiny (komemorace) je přirozeně stmelujícím prvkem takové skupiny a její reprezentace mají na jejím posilování praktický nebo přímo politický zájem. Ze stejného důvodu mají zájem na potlačení uzlů společné paměti její oponenti – tak byly zvláště historicky mladší židovské dějiny soustavně vytlačovány z českého prostoru až do roku 1989. Výklad utrpení Židů za války jako ojedinelého, židovského, neměl být trpěn jako účelová propaganda sionistů, kteří měli tímto výkladem citově vydírat okolí k ospravedlnění a uplatnění svých politických zájmů.¹⁵ Polistopadový antikomunismus na druhou stranu umožnil rychlý průnik již charakterizované sebezprezentace židovských pamětníků, který se rozvíjel v Izraeli a na Západě od šedesátých let 20. století.

Mezi prvními, kdo začal reflektivním způsobem dekonstruovat formování obrazu utrpení Židů za války a jejich minulosti za války jako prostředku ztotožnění a identifikace, byl v osmdesátých letech 20. století Peter Novick (2003). Ve stejné době se k Novickovi přidali z různých perspektiv další, například Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob a patří mezi ně i Tom Segev (1993). Značně kriticky se staví k některým druhům výkladu pronásledování Židů za války v současných židovských společenstvích Zygmunt Bauman (2003). Odvoláním na antisionistickou argumentaci běžnou během komunistického režimu se nedostává v současné době v českém prostředí hlubší reflexe takzvané instrumentalizaci holocaustu, anebo je dokonce přímo odmítána, stejně jako související komplikovaná a hodnotově vyčerpávající debata a spory o tom, jak by měl být obraz židovského utrpení a vůbec židovských dějin vykládán a vzpomínán. Tato skutečnost se dobře projevila v souvislosti s reakcí reprezentace židovského společenství v ČR, respektive jeho oficiálního periodika na vydání práce jednoho z nejvýznamnějších kritiků tak zvané instrumentalizace holocaustu, tj. pojetí, že současný obraz židovské minulosti je účelově vykládán vzhledem k politickým zájmům Státu Izrael, respektive ke snaze jeho politického vedení o sjednocení a posílení sounáležitosti všech osob židovského původu na světě (Finkelstein 2006). Typickou ukázkou diskreditace argumentů protivníka jejich ztotožněním s argumenty komunistů je článek Viktora Chába v *Roš Chodeši*

¹⁵ Srovnej konstatování tehdejšího historika Václava Krále: „Od roku 1967 zneužívá izraelská propaganda pronásledování židů za II. světové války k jakémusi ‚morálnímu ospravedlnění‘ izraelské agrese proti sousedním arabským národům“ (Procházková 2005: 110).

(červenec 2006). Cháb v něm srovnává, či lépe řečeno apriorně a účelově přirovnává přímou textovou analýzou argumentaci komunistického antisionismu k současné argumentaci kritiků tak zvané instrumentalizace holocaustu.

Konečně, může být paradoxní, že Browning jako znalec nefaktografických přístupů k autobiografickým pramenům svoji vlastní práci založil především na jejich vytěžení ke konkrétní historické, tj. událostní rekonstrukci. Je však třeba upozornit, že Browning s prameny subjektivní povahy pracuje na základě pečlivého srovnávacího studia velkého množství z nich, především soudních protokolů, které referují ke konkrétně vymezené dějinné skutečnosti, sledované téměř den za dnem. Browning argumentuje na příkladu své nové studie o pracovním táboře v polských Strachowicích, k nimž existuje minimum institucionálních pramenů, ale dochovalo se 173 vzpomínek pamětníků, ač vzniklých v různé době a za různých okolností po skončení války (Browning 2003: 37-59). To není v případě poválečných osudů českých Židů vzhledem k nedostatečnému množství a volnější povaze dostupných pramenů možné a žádný autor se o to ani nepokusil. Vedle „Browningových přístupů“ lze jistě nahlédnout možnosti studia autobiografických pramenů i jinými způsoby. Většina studií využívá kombinace různých přístupů.

Výklad vnitřního světa dobových aktérů – možnosti

Možnost poznat, jak viděly poválečný svět samotné osoby, které se v něm pohybovaly, je silně omezena. Obraz vnějšího světa, vytvářený a sdílený lidmi své doby, je možné rekonstruovat prostřednictvím výrazně autobiografických pramenů pouze vyrovnáním s řadou problémů, které vyvstanou, přijde-li na konkrétní výklad těchto pramenů. Vzato obecně, pořád lze uvažovat o následující skutečnosti: jsou-li vzaty v potaz všechny druhotné okolnosti, za nichž vzpomínka mohla vzniknout, lze se dohadovat, za jakých prvotních okolností, tj. v jakém původním sociálně-kulturním kontextu její autor, pamětník, skutečně kolem sebe vnímal svět, ve kterém žil, který byl jeho světem. Burke možnost studovat formu pramenů za účelem abstrahování dobového obsahu, k němuž se tyto prameny vztahují, připouští. Burke na dekodování a interpretaci mýtů a stereotypů, prostřednictvím nichž jsou tyto prameny sepsány, staví svoji práci o novověké Itálii, neboť se domnívá, že „obdobně jako výtvarné umění a literární texty, oficiální dokumenty jsou zasaženy předsudky, stereotypy a mýty. Jakkoliv, tyto předsudky, stereotypy a mýty mohou velkým dílem poučit historiky kulturního a sociálního dění, pokud je celé nestráví a nereprodukuje ve

svých vlastních pracích, ale na místo toho se ptají, kdo dává nálepku komu a proč. Neměli by věřit všemu, co v dokumentech čtou, ale neměli by odmítat vše, co ve fikci naleznou“ (Burke 1987: 75).

Dle Burkeho vyžaduje odkrytí skrytého v pramenech obeznámení s lingvistickými pravidly, a to nejen k jejich obsahové analýze, ale též vzhledem k situacím, za nichž vznikly, pro koho vznikly apod.: „Abychom viděli skrz sklenici spíše jasně než zamlženě, potřebujeme se obeznámit s vlastnostmi sklenice. Je zřejmé jak to platí pro jazyk. Jak říkával kanadský kritik Marshall McLuhan, ‚médiu je vzkazem‘. Přesněji řečeno, užití médium, kód, rozličnost či zápis je zásadní částí vzkazu, jež posluchač, čtenář či naslouchající historik nesmí pustit ze zřetele“ (Burke 1987: 9). Možnost dešifrovat otisk vnějšího světa v záznamech dobových svědků jako reálný obraz tohoto světa, který jim byl jednou společný, nutně předpokládá vykládat tyto záznamy s následujícím vědomím: vždy nutně originální zkušenost jednotlivce je možné charakterizovat či zevšeobecnit jako dobově typickou pro společnost jen do jisté míry a nikoliv jen jedním způsobem. Orální historie jednoznačně upřednostňuje kvalitativní přístup k výpovědím pamětníků; mnohdy zůstávají její výsledky omezeny na soubory vzpomínek samotných. Podle Vaňka by měl mít historik stále na paměti, že orální historie je metoda kvalitativní, a proto je nutné „stavět se značně zdrženlivě ke všem teoreticky se nabízejícím možnostem vyhodnocovat a srovnávat určité prvky v rozhovoru kvantifikujícími způsoby nebo z množství [frekvence] určitých prvků v rozhovoru vyvozovat zevšeobecňující závěry“ (Vaněk 2004: 142-143).

Jakkoliv je zdrženlivost vůči zobecňování pochopitelná, přeci jenom se mnozí nenechají odradit od ambice dojít k některým obecnějším závěrům, to znamená charakterizovat dobové vzorce chování a jednání veřejnosti jako kolektivně typické či popsat charakteristické rysy té které sociální skupiny. Vůdčí představitel orální historie v České republice, Miroslav Vaněk, se dílčím teoretickým úvahám nebrání a odkazuje přitom na závěry Trevora Lummise – podle něj je dokonce správné vyložení orálních pramenů podmíněno správností poskytnutých informací o „historické zkušenosti“, to znamená vystihnout společenské podobnosti individuálních zkušeností v dané době a na daném místě (Vaněk 2004: 142). Vaněk v této souvislosti přebírá od zahraničních teoretiků důležitou kategorii „osobní aspekt prožitku a zkušenosti“, který může být zároveň do určité míry „inkarnací události do kontextu, jenž se obdobným, byť nikdy ne stejným způsobem dotýká širšího lidského společenství“ (ibid.: 14). Mnohé tematické pasáže, pojmy a obraty, které se opakují ve vzpomínkách čes-

kých Židů, dokládají, že tyto sdílejí obdobné myšlenková schémata a tematickou orientaci, přičemž některé skutečnosti mohou ve svém vyprávění viditelně vynášet a jiné naopak potlačovat. Například jedním z nejméně frekventovaných témat vzpomínek židovských pamětníků je vážnost, jíž se těší první Československá republika. Tato skutečnost má typický psycho-sociální rozměr. Vzpomínka je spojena jednak s pozitivním vzpomínáním na bezstarostný dětský svět, který se s válkou nenávratně rozplynul, tj. s individuální idealizací dětství, jednak se sdílením mýtu o předválečné československé republice jako zemi bez antisemitismu a oáze demokracie. Spojení idealizace dětského světa s tímto mýtem může být navíc gradováno snahou pamětníků zvýraznit zlom mezi starým světem a jejich pronásledováním za války.

Vaněk upozorňuje i na jiné společenské vlivy, které se odrážejí v autobiografických pramenech a umožňují rekonstruovat společnou zkušenost jejich autorů. Vaněk odkazuje mj. na metodu Samuela Schragera, který si všímá, jaké osoby vstupují do vyprávění pamětníků a jaký k nim tyto pamětníci v průběhu života zaujímali postoj (Vaněk 2004: 149). Schrager sleduje argumentační příslušnosti jednotlivců k rozmanitým skupinám (národ, politická strana, zájmová skupina apod.), do jaké míry a jakým způsobem sdílejí v rámci těchto skupin pro ně typické vidění světa. Podobně lze opakování některých argumentačních motivů ve vyprávěních židovských pamětníků vysvětlit jejich častým opakováním v médiích, odborných publikacích a především v jejich společenstvích.¹⁶

Každé seznámení se vzpomínkami je nutně seznámením s fenoménem kolektivních mýtů. Kolektivní mýty sdílené napříč společnostmi mohou mít nejen primitivní podobu (rituální vražda), mohou být však vrcholnými formami institucionalizace společnosti a politické legitimizace jejího vedení (slovenská holubičí povaha). Kolektivní mýty umožňují jedinci zjednodušit a formulovat zkušenost jako sdílitelnou ostatním. V praxi to znamená, že člověk má tendenci hovořit ve prospěch těch, s nimiž se ztotožňuje a kteří pro něj představují zástupce skupiny považované za vlastní. Zároveň lze hovořit o kolektivních mezerách. Tendenci tabuizovat celé úseky minulosti mají skupiny obyvatelstva v tom případě, kdy je pocítují jako traumatizující zážitek či zkušenost, což se obvykle projevuje jako špatné svědomí. Vaněk upozorňuje, že kolektiv-

¹⁶ Může jít například o vzpomínku na selekci prováděnou po příjezdu do Osvětimi Mengelem nebo v případě osídlování pohraničí o stále teplé jídlo na stolech a rozestlané postele, jak je zanechali v opuštěných domech vyhnaní Němci. Pravděpodobnost skutečného prožití obou skutečností byla velmi malá a jejich časté vzpomínání pamětníky se zdá být typickým příkladem přejímání vzorové kolektivní vzpomínky, mýtu.

ních mezer si všimli němečtí historici v souvislosti se vzpomínáním, respektive nevzpomínáním na křišťálovou noc (Vaněk 2004: 156). Vzpomenout lze též Browningovy závěry o příslušnících Wehrmachtu, v jejichž poválečných výpovědích sledujeme mnohé tendence účelově zlehčit svůj podíl na vraždění Židů. Též ze strany židovských pamětníků dle Browninga dochází ke zvýraznění vzpomínky spíše na spontánní nepřátelské akty polských sousedů než na systematické pronásledování anonymních německých okupantů (Browning 2002).

V případech židovských pamětníků je jedním z nejtypičtějších projevů společného sdílení paměti snaha vytěsnit, vysvětlit a obhájit své nadšení pro komunistickou stranu po skončení války. Naproti tomu v období komunizace země přeživší Židé vytěsňovali svoji vzpomínku na pronásledování za války. Současný příkaz hlásit se vědomě k sebezpříteli jako (židovské) oběti stále nemusí znamenat individuální vyrovnání se s prožitou zkušeností a je určen společností. Psychoanalytik Bruno Bettelheim potvrzuje, že pamětníci se časem sice jakoby naučili vzpomínat na svoji tragickou zkušenost, a tudíž ji akceptovat jako součást svého života, avšak jakoby z kolektivního hlediska, jako na něco, co se stalo nám, Židům – záporné psychologické projevy pronásledování, tj. skutečnosti spojené s pomyslným nevyrovnáním se vzpomínkou na individuální rovině, zůstaly však ve vzpomínání zakonzervovány (Bettelheim 1979: 39).

Výklad vnitřního světa dobových aktérů – rizika

Využití autobiografických pramenů k rekonstrukci dobového světa dějinných aktérů je komplikované, ne-li nemožné. Jako problematický se ukazuje již základ dialektického modelu souvztažnosti objektivního a subjektivního, v jehož intencích je o vnímání světa člověkem obvykle uvažováno. Je to složitá povaha zde diskutovaných pramenů a množství přístupu k jejich výkladu, které usvědčují jako rizikovou snahu od sebe jakoby laboratorně oddělit a studovat objektivní a subjektivní, respektive jejich strukturu a vzájemné mechanismy jejich spolupůsobení. Společenská realita je vždy příliš složitým fenoménem, než aby bylo možné odděleně studovat jedním způsobem její jednotlivé složky a nárokovat si jejich plné poznání. Podobně jako obsah a forma, též objektivita a subjektivita nemohou figurovat odděleně, neboť se vzájemně utvářejí, jsou k sobě vztahovány, neustále, chaoticky, do čehož je zatažen jako subjekt i jejich zdánlivě nestranný pozorovatel. Nakonec, tázání se po podstatě reálného v minulosti utvrzuje, že toto nelze zaměňovat za přímý objektivní výraz této reality, neboť reálné zakládá subjektivní proces zaujetí tohoto výrazu, tj.

objektivizace reality člověkem, čímž se proti sobě může objektivní a subjektivní dostat vzhledem k té které skutečnosti dokonce do zaměnitelného poměru. Carl G. Jung si v této souvislosti pokládá otázku: „Může nás zkušenost získaná na objektu ochránit před subjektivní předpojatostí? Není snad každá zkušenost, i v tom nejlepším případě, přinejmenším z poloviny subjektivní interpretací? Na druhé straně je však i subjekt jakousi objektivní daností, je částí světa. A to, co pochází ze subjektu, pochází koneckonců ze základů světa, stejně jako i nejzvláštější a nejnepravděpodobnější bytost živá a nosí země společná nám všem. A tak právě nejsubjektivnější ideje stojí nejbližší přírodě a bytí, a proto bychom je mohli označit jako nejpravděpodobnější“ (Jung 1994: 28).

Pomyslné dekonstruování druhotných okolností, za nichž svědectví člověka vzniklo, a propracování se k dobově skutečně působícím sociálním okolnostem, za kterých tento ke svému svědectví dospěl, je pochybné. Je to opět povaha zde diskutovaných pramenů a množství jejich uchopení, které zpochybňuje jinak sofistikovaná výkladová pojetí vztahu člověka a společenského prostředí, jak jsou známa ze současné sociologie. Ve světle autobiografických pramenů se ukazuje jako příliš abstraktní a odtržený od praxe třeba model sociální konstrukce reality. Model předpokládající výsledné lidské vnímání a jednání jako výsledek sociální interakce mezi individuem a společenským okolím působí při snaze vyložit tyto prameny k popsání takového okolí jednak příliš konstruktivisticky, jednak jako příliš zevšeobecňující.

Obsah a forma vzpomínek dokládají, že člověk, spíše než by volil pohotově dobově odpovídající komunikaci a témata ve správnou chvíli, je v jejich nalézání značně těžkopádný či je nalézá až ve chvíli, kdy to již společenská situace a tlaky nevyžadují. Problematickým je též studium komunikace člověka jako nástroje, tj. symbolů, mýtů, kódů a sítí, prostřednictvím nichž navazuje vztah k sociální realitě. Sami sociolingvisté snižují sociální význam jazyka tvrzením, že vztahy lidí a jejich společenské role nejsou nakonec plně formovány a udržovány pouze sociální komunikací. Přestože mohou někteří autoři odkazovat na podrobné návody k jazykovým analýzám autobiografických pramenů (Hendl 2005: 264; Srubar 2002: 14), je to především výběr, jenž umožňuje jedinci vyjádřit význam, který přikládá světu kolem sebe, a vede k volbě libovolného a zjednodušeného výrazu spíše než očekávaného sociálně předepsaného tvaru (Fielding – Fraser 1978: 218). Dle některých autorů je role sociálně normativního v lidském vnímání a jednání oslabena vstupem lidské tvořivosti.

Obdobně je v každodenních sociálních situacích častější a závažnější než vědomý a sociálně daný výklad zkušenosti takzvaná „předreflexivní interpre-

tace“, tj. automatické jednání a chování pomocí sociálních instinktů. Jinými slovy, lidé své zkušenosti získávají a využívají odvisle od chápání svého postavení a role ve společnosti, jejich ukládání a vyvolávání paměti se však děje automaticky a jejich správnost či nesprávnost je stvrzována reakcemi druhých lidí jakoby mimochodem. Je to zvláště studium procesu identifikace jednotlivců s rozličnými skupinami, jež ve vzpomínkách pamětníků naráží na společenskou nejednoznačnost. Ze vzpomínek je mimořádně obtížné, ne-li nemožné posoudit, co v dané době skutečně v životě dotyčného působilo zvnějšku jako příkaz kolektivního zařazení fakticky a jak se s tím vnitřně ztotožnil. „Normativa společenství je v dialektickém vztahu s osobní svobodou vyjádřenou tvořivostí. Řečové společenství proto nedeterminuje chování individua, přestože ho ovlivňuje“, glosuje například Esther Figueroa (1994: 59).

Klasickým znakem moderního evropského myšlení se stalo direktivní zařazování osob do národních skupin považovaných za primordiální jednotky organizace lidstva, a to podle zdánlivě objektivních znaků (řeč, kultura, politická a společenská organizace, školní docházka atd.) či přímo na základě iracionálního imperativu (rasa, mentalita). Například Heitlingerová přejímá s odkazem na amerického sociologa Brubakera tvrzení, že si stát legitimizoval monopol nejen na fyzickou moc, nýbrž též na „legitimní symbolickou moc“, tj. „určit, co je co a kdo je kdo“ (Heitlingerová 2007: 243). Osoby židovského původu se staly z vnějšího donucení dle nacistického rasového pokrevního hlediska „Židy“, aby je po osvobození úřady obnovené republiky rozstrkaly často jen podle jejich rodného jazyka mezi Čechy a Němce. V obou případech lze hovořit o vnucené (tradované) identitě a její architektky obvinít z jejího využití k jejich politickým zájmům, jakkoliv důmyslně kolektivní příslušnost vysvětlili a oprávnili jako přirozenou. Určení kolektivní identifikace se proto stává zvláště u osob židovského původu nelehkým úkolem.¹⁷

Znamená to rozlišit, jak (intenzivně) vstupoval do života člověka příkaz tradovaných národních identit zvnějšku, tj. tlak, kam by měl patřit, a zda on sám pocítoval potřebu kolektivního zařazení, ztotožnil-li se s nějakou skupinou a jak. Je nutné hlouběji prozkoumat nejen individuální potřeby takové osoby někam patřit, ale především rozmanité sociální tlaky, jako třeba národnost sou-

¹⁷ V české historiografii se projevuje přístup ke složité problematice určení identity osob židovského původu příkladně v psaní slova Žid/žid, tj. buď s velkým či malým počátečním písmenem. Zatímco pravidla českého pravopisu o jejich odlišném užití hovoří jasně – „Žid“ jako příslušník národa, „žid“ jako příslušník náboženské skupiny – stává se rozhodnutí mezi psaním „Židé“ či „židé“ pro české historiky židovských dějin dilematickým.

sedů či její rodinné tradice, a přirozeně to, jakou roli hrál židovský původ pro danou osobu symbolicky. Naplňování kolektivní příslušnosti mezi tradovanou identitou a sebeuktovení lze v obecné rovině příhodně posoudit dle studie Brubakera a Coopera o současných významových konotacích pojmu identita. Autoři poukazují na to, že jedním z typických způsobů chápání identity je představa, že jde o něco, co mají všichni lidé nebo by mít měli, tj. určitě po tom pátrat, což platí jak pro jednotlivce, tak pro kolektiv (Brubaker – Cooper 2000).

Pomyslné vychýlení identity ve prospěch tradovaného příkazu je jedním z důkazů, že vůči oficiálně institucionalizovaným formám kolektivní příslušnosti se formuje obraz sama sebe ze strany jednotlivců, kteří volí své společenské preference vzhledem k momentálním, existencionálním zájmům. Někteří antropologové si povšimli, že lidé sice upravují do jisté míry své vyjadřování vzhledem k daným společenským a tudíž konvenčním formám, může ovšem panovat značný rozdíl mezi tím, jak hovoří a jednají na veřejnosti, jak v rámci různých společenských vrstev a jak v soukromí. Lidé mnohdy užívají oficiálních sociálních schémat, to znamená i v řeči nebo psaní vzpomínek, platných v dané společnosti pouze potud, pokud se domnívají, že se to od nich očekává, nebo je naopak zneužívají k prosazení svých zájmů.

Konkrétních projevů konformity vůči oficiálnímu jazyku v nejširším slova smyslu si všimají opět sociolingvisté. Typická je dle nich například snaha veřejnosti vyjadřovat se – pokud vůbec – před úřady a cizinci o celospolečenských hodnotách a normách v ideálních a abstraktních, tj. oficiálních, pojmech. Richard Johnson a Graham Dawson hovoří o „veřejné prezentaci“ či „dominantní paměti“, oficiálním a kontrolovaném obrazu společenské reality, obvykle beroucí podobu ideologie, tj. symbolického systému, prostřednictvím něhož je definován a vysvětlován hodnotový a normativní systém. Dominantní paměť je pro své fyzické prosazení v dané společnosti homogenem a jako její nositel je obvykle jmenován stát či národ (Johnson – Dawson 1998: 75-86).

Eva Broklová dokládá na výzkumech veřejného mínění, pořázených po skončení války, jak mnoho byla česká společnost zasažena v důsledku okupace „psychózou strachu“ (Broklová 2003: 126-127). Rozpor mezi vlastním přesvědčením a zjevným chováním, případně jeho zneužívání, se začal stávat samozřejmostí. Strach před obviněním z netolerovaného názoru a jednání nutil lidi k přetvářce a skrývání skutečného mínění, jiní toho naopak využívali (srov. Haukanes 2004). Náznaků o rozporuplných stavech smýšlení a jednání v české společnosti po skončení války a jejich vygradování během čtyřiceti let totalitního režimu proniklo do historických výkladů minulosti více, hlubší psy-

chologická sonda ovšem chybí. Prozatím zůstává nepřekonatelným pohledem do poválečného světa obyčejných lidí téměř dobové svědectví Jana Stránského (Stránský 1951). Většina odborné literatury se ovšem spokojí se zavádějícím odkázáním na „morální úpadek“ společnosti, který dokazují projevy násilného a dravého chování mnoha jedinců po skončení války, obchází tím však dramatické změny v okolnostech určujících smýšlení většiny pasivně jednajících veřejností. Zdroji takového posunu v myšlení a jednání obyvatelstva v důsledku nacistické okupační politiky a zavádění válečného hospodářství se inspirativním způsobem zaobírá Nina Pavelčíková (1992).

Dobová svědectví usvědčují jednotlivce, že své jednání volí především ve snaze o udržení nebo získání společenské existence a role tak, že se hlásí k nějaké kolektivní skupině z pocitu individuálního ohrožení nebo z (ne)uvědomované potřeby prevence před tímto hypotetickým ohrožením. Jakkoliv lze ze vzpomínek pamětníků soudit o tom, jak tento vnímal své okolí a reagoval vzhledem ke společenským okolnostem, nelze nikdy zapomínat na zásadní skutečnost: zdrojem a katalyzátorem tohoto vnímání a reagování zůstává jeho psychika. Potřeba interakce se společností, tj. například kolektivní identifikace a přijetí vlastní společenské role, je možná společenským příkazem, avšak sama o sobě je již dílem vědomé či nevědomé potřeby o vyvážení vztahu k vnějšímu světu, tj. vzhledem k existenciální potřebě člověka adaptovat se v okolní společnosti.

Člověk není nepopsaným listem, na který může kultura psát svůj text, doplňuje Erich Fromm. Schopnost člověka přizpůsobovat se je dle Fromma založena současně na „určitých vlastnostech jeho přirozenosti, které lépe odpovídají jeho vnitřním potřebám“ (Fromm 1997: 23). Nakonec, úsilí pamětníka, motivované neustále vyrovnáním jeho nitra se společenskou realitou, se promítne v obsahu výpovědi o jeho životě spíše než vzhledem k sociálním pravidlům řečových schémat, pomocí nichž tak činí. Frekventovaný obrat „vyrovnání se s minulostí“ není pamětníky a historiky užíván bez příčiny. Rozhodující pro výpověď pamětníka zůstávají jeho osobnostní dispozice, přičemž obsah a formu vzpomínky určuje převládající způsob, s nímž realitu nahlíží a vykládá, tj. buď spíše citovost, intuitivnost, racionálnost nebo vnímavost, nehledě na to, zda je introvert, nebo extrovert.

Nakonec, individuálně psychologický základ dobových svědectví je charakteristickým znakem vzpomínek shromážděných Židovským muzeem v Praze. Mnohá ze svědectví jsou limitována jakoby technicky: většina pamětníků si jednoduše příliš věcí nepamatuje či se skutečnost, na niž jsou tázáni, vymyká jejich „zkušenostnímu horizontu“ (Vaněk 2004: 156). Pamětníci nakonec

vzpomínají na mladý věk, ve kterém je osvobození zastihlo, se značnou idealizací, což je jistě dáno vzpomínáním stárnoucích lidí na mládí. Následně však i společenské události bývají hodnoceny jako něco, kdy jsme byli ještě mladí, nezkušení. Je nutné vzít v potaz, že k zaznamenání vzpomínek došlo až po roce 1989 a týkají se osobitých prožitků generace, již bylo po válce asi 15-35 let. Pamětníci, dnes ve věku přes osmdesát let, mají tudíž tendenci bilancovat. Sledovatelný rozdíl, i když není opět žádným pravidlem a směrem k současnosti se vytrácí, je mezi vzpomínkami žen a mužů, což ovšem může být zároveň přičítáno jejich odlišné sociální roli a opět získává na dokumentační hodnotě. Přímo osudům žen – přeživších Židovek po druhé světové válce – se věnuje Christa Schikorra (2004).

Výklad vnitřního světa přeživších Židů v českých zemích

Odborníci a zvláště studenti v České republice se zdají být s nutností vztahovat svědectví o minulosti k subjektivitě jejich autorů dobře obeznámeni. Problematickým se ovšem ukazuje způsob, jakým zhodnocují tuto skutečnost přímo ve svých pracích. Někteří z badatelů inklinují při využití autobiografických pramenů k jakémusi dynamickému či evolučnímu výkladu (Tuček 2003; Novotná 2003). Nejdříve badatelé vzpomínky rozkládají na jednotlivé tematické části podle jejich hrubé chronologické následnosti – pokud studují výpovědi přeživších Židů za účelem rekonstrukce jejich poválečného světa, může to být například návrat do vlasti, styk s úřady, navrácení majetku apod. Takové epizody jsou obvykle uvedeny na základě stručné kompilace několika faktograficky určujících studií o poválečných židovských dějinách. Obvykle se jedná o práce Meyera (1953), Krejčové (1999) a Nepalové (1999).

K těmto jakoby objektivním uvedením mohou následně přidávat asociačním způsobem odpovídající fragmenty vzpomínek, které jsou vykládány jako příklady subjektivního vidění reálného světa samotnými přeživšími Židy. Je přirozené, že autoři takto koncipovaných studií docházejí příliš snadno k zevšeobecňujícím závěrům, neboť mají tendenci nacházet a zpětně dokládat ve vyprávění pamětníků převládající determinanty a ignorovat ty, které jim odporují. Biografie k využití jako kvantitativního pramene skutečně svádějí. Například sbírka vzpomínek v Židovském muzeu obsahující přes tisíc a půl přepsaných rozhovorů nám až jakoby vemlouvá, jak skvělé by bylo posoudit to, kolik židovských pamětníků pochází z toho a tamtoho prostředí, kolik jich mluvilo česky a kolik německy, zda zažili antisemitismus, či nikoliv apod. Jak již bylo zmíně-

no, rozbor demografických dat prvních šesti set ze vzpomínek za účelem jejich „přezkoumání“ nabízí (Lorencová – Hyndráková 1999).

Ideální řešení nepředstavuje ani výklad svědectví pamětníků vzhledem k jednotlivým sociálním procesům, prostřednictvím nichž se čeští Židé po skončení války znova zařazovali do české společnosti. Klasickým příkladem je úskalí sledování jejich politické a národnostní orientace. M. Hanková, která tematické hledisko využívá ve své diplomové práci, si například na otázku po politické orientaci českých Židů po válce odpovídá tak, že ji formovalo silné společenské klima a příklon k levici, víra, že nebude antisemitismus, atp. (Hanková 2006). Následně připouští, že vstup do KSČ mohla ovlivnit touha někam patřit a vliv blízkých osob. Pokračuje dále, že tento vstup mohl představovat internacionalistické vymezení vůči nacionalismu, s nímž měli přeživší negativní zkušenost z války.

Hanková tímto způsobem mechanicky shromažďuje bez hlubšího promyšlení dohromady různé typy výpovědí, které má k tematickému celku k dispozici. Tak je nejdříve upozorněno na důsledky hodnotové potřeby základního sociálního uspokojení, které zvýraznilo vykořenění tradičních kolektivních jistot po válce. Hlubší psychologické příčiny těchto motivů, přestože si Hanková povšimla osobních vlivů (rodina, přátelé), zůstávají nepostihnuty. Příklon doleva je dále přisuzován internacionalismu KSČ – to je ovšem viditelně idealizované zdůvodnění politického zařazení typické pro pozdější bilancování pamětníků. Je sice pravděpodobné, že většina přeživších Židů zdůvodňovala vstup do komunistického hnutí jeho internacionalismem, paradoxně tak ale mohli činit pro snahu přesvědčit ostatní spíše o svém češtví než internacionalismu. Komunisté židovského původu se sami v rámci strany – jednající v této době stejně tak nacionálně jako ostatní – museli chránit před obviněním z cizosti a dobového spojování „židovské mentality“ s národně nelояálním a kosmopolitním myšlením apod., jak o tom svědčí úsilí mnoha z nich kombinovat komunistické zásady s vlastenectvím a přerhat veškeré vazby k židovství. Zda je ideologické zapálení a zdůvodnění internacionalismem až druhotným projevem pragmatické snahy o bezpečné zařazení a výrazem potřeby někam patřit, či nikoliv, je otázka. Každopádně zůstávají rozpaky, zda tematické studium autobiografických pramenů nesměruje k nebezpečí míchání různých faktických skutečností s vlastními hodnotovými dohady.

Hanková do svých odborně formulovaných tezí přejímá hodnotové závěry, prostřednictvím nichž se s inklinací ke KSČ vyrovnávají pamětníci po listopadu 1989. Autorka opakuje ve svém výkladu jeden z typických argumentů, kte-

rým ve svých vzpomínkách pamětníci vysvětlují a omlouvají svoji tehdejší politickou minulost – někteří z nich měli „prohlédnout“ bezprostředně po Únoru 1948 a definitivně v souvislosti s vyšetřováním a odsouzením Rudolfa Slánského a dalších komunistických funkcionářů židovského původu. Autorka skutečnost takového prohlédnutí dokládá příhodnou pasáží ze vzpomínky pamětníka. Se skutečností vstupování mnoha Židů do KSČ, které jak známo pokračovalo i po Únoru, se Hanková vypořádává stručným odstavcem o tak zvaných „aktivistech“, podílejících se dle ní dokonce na stíhání jiných osob židovského původu – zdroje jejich radikálního postoje měly být podobně jako u příznivců „asimilačního hnutí či emigrantů, strach z antisemitismu a dalšího pronásledování“.

Omezení komunistické inklinace na „akční“ motiv není blíže vysvětleno, přičemž autorka cítí potřebu upozornit, že „Tím není bagatelizována skutečnost, že – podobně jako u řady ostatních občanů – mohlo být toto chování motivováno poválečnou konjunkturou, kariérními důvody, snahou o vlastní prospěch“. Svě závěry však následně snižuje nekritickým konstatováním: „Avšak žádný z orátorů, se kterými jsem hovořila, se nevydal touto radikální cestou“ (Hanková: 167). Hanková však cituje úryvky ze dvou výpovědí, prostřednictvím nichž demonstruje, že únorové události pro některé Židy žádný zlom znamenat nemusely a zůstaly jimi nezaregistrovány. Hanková svá zjištění o politické orientaci přeživších Židů uzavírá nekritickým konstatováním, totiž že „rokem 1948 začíná zcela nová kapitola v historii českých židů“ a „faktem zůstává, že čeští židé tak opět měli pocítit, že jsou občany ‚druhého řádu‘“ (ibid.: 168).

Hanková a ostatní mohou zdůrazňovat přístup k Židům po Únoru 1948 jako plošný antisemitismus, který měl ze strany státu zasáhnout všechny Židy v Československu. Nezávaženo přitom zůstává faktické postižení osob židovského původu režimem pro tento původ samotný, neboť je přebírán úzus, že se tak od procesu se Slánským dělo obecně. Takové tvrzení není dosud doloženo archivními prameny různého původu, které by záměry a podobu takového pronásledování dokládaly, a nepřipouští to nakonec ani někteří židovští pamětníci (Tuček 2003: 68). Není tajemstvím, že některé osoby židovského původu, přestože se nacházely za války třeba v emigraci v Anglii, pokračovaly ve svých slibných kariérách, Například Leo Lederer nebo Pavel Reinman.

Je možné poznání dobové reality poznáním vnitřního světa přeživších Židů?

„Nemám chuť ani schopnost postavit se vně sebe sama do té míry, abych mohl skutečně objektivně pohlížet na svůj vlastní osud. Propadl bych známé autobiografické chybě, že bych buď rozvíjel iluzi o tom, jak by to bývalo mělo být, nebo bych sepisoval apologii svého života. Člověk je koneckonců jakousi událostí, která sama sebe neposuzuje, nýbrž je spíše – ať je tomu jakkoli [*for better or worse*] – ponechána soudu jiných“ (Carl Gustav Jung v Jaffé 1998: 111).

Uvažovat o využití subjektivních výpovědí českých Židů k objektivnímu poznání jejich poválečného světa znamená ujasnit si, zda je k tomu historik dostatečně kvalifikován a povolán. Takové využití totiž znamená pečlivé zvažování dobově skutečně působících skutečností, za kterých tyto výpovědi vznikly, a to jak sociální, tak psychologické povahy. Zároveň je důležité vyvarovat se při výkladu těchto pramenů co nejvíce přebírání druhotných skutečností daných okolnostmi, které vznik těchto pramenů podmínily, tj. znát stejně tak dobře šedesátiletou historii a realie prostředí, ve kterém se pamětníci pohybovali. To klade na historika dvojnásobný nárok. Co více, přeživší Židé představují v prvních letech po skončení války vysoce diferenciované společenství asi třiceti tisíc jednotlivců, jejichž jediným kolektivním poutem a znakem příslušnosti k tomuto společenství může být tento židovský původ samotný. To znamená, že sociálních okolností, za nichž viděli minulost a zaznamenali ji, je nepřeberné množství.

Složitě uzpůsobená a rozličná lidská společenství moderních dějin jsou odpovědí na to, proč se většina historických studií usilujících o popsání subjektivního světa historických aktérů obrací raději ke starším obdobím, případně vyhledává tyto aktéry pro studium jejich současné kultury v exotických oblastech. Kulturní atomizace či rozvolnění dominantní kultury spojené s modernizací přitom neznámá, že by se snížila četnost rituálů nebo stereotypů, tj. ustálených vzorců jednání a chápání, pomocí nichž se lidé orientují ve světě jako jim srozumitelném místě. Novější doba jim dodala pouze jiný, komplikovanější výraz (Burke 1987: 223). Každopádně pochybnosti o využití antropologických a sociologických přístupů a výkladů v historické rekonstrukci nemají pouze zastánci tradičního dějepisce, kteří varují před přílišnou subjektivizací takové rekonstrukce a následnou hodnotovou relativizací minulosti.

Využití podnětů z jiných humanitních oborů v historii je stejně jako celé pojetí antropologické perspektivy studia dějin neustále kriticky reflektováno

jeho zastánci samotnými. Například Alena Šimůnková ve svém článku o historické antropologii upozorňuje na jednu z mnoha slabin zmíněného oboru, totiž tendenci historiků být ve svém teoretizování eklektičtí (Šimůnková 1995: 106). To znamená, že historici si mohou vybírat ze široké nabídky idejí a metod jednotlivých antropologizujících autorů a škol to, co se jim zrovna hodí k podepření jejich tezí, aniž by při jejich aplikaci rozlišovali mezi jejich rozdílnými východisky a uvědomovali si jejich časté protirečení.

Typickým způsobem se to projevuje v hodnotovém odsuzování a popírání faktického působení takových historických skutečností, které považují historici za společensky překonané a za nástroj dobového politického či jiného nátlaku. Zvláště charakteristickým je přehodnocení kategorie národnostní příslušnosti. Benedict Anderson hovoří o národech jako „*imagined communities*“, tj. jako o něčem, co je reálné jen v představě lidí, nemá však objektivní oporu ve skutečnosti, je něčím umělým. Národ je diskvalifikován jako nástroj účelové legitimizace mocenských nároků elit a jsou vůči němu vymezena skutečná společenství obyčejných lidí, k nimž by Johnson a Dawson vztáhli svůj pojem „tiché kultury“. Podobným sociálním dekonstruováním může ovšem dojít k pověstnému vylití vaničky i s dítětem.

Dieter Schallner připomíná, s odkazem na klasiky sociální konstrukce reality Bergera a Luckmanna, nutnost mít neustále na paměti, že jakákoliv identita je vlastně dialektickým fenoménem, tj. procesem neustálého spolupůsobení rozličných skutečností individuální a sociální povahy. Schallner uzavírá, že „identita se utváří během sociálních procesů. Jakmile je vytvořena, je udržována, obměňována, dokonce i přebudována sociálními vztahy. Sociální procesy, jež se podílejí na formování i udržování identity, jsou dány sociální strukturou. Identity vytvořené vzájemným působením organismu, individuálního vědomí a sociální struktury zpětně danou sociální strukturou ovlivňují, udržují, obměňují, a dokonce ji i přebudovávají“ (Schallner 2005). Schallner tak činí v recenzi knihy Kateřiny Čapkové o židovském společenství mezi světovými válkami (Čapková 2005). Deklarovaným předmětem práce autorky je formování identit všech osob židovského původu. Autorka se záměrně vymezuje proti modernistickému výkladu dějin, když kritizuje vnucování kolektivní příslušnosti nejen Židům – Židem je dle jejího obecného uvedení ten, kdo se jím cítí být.

Jak podotýká Schallner, Čapková však ve své studii na vymezení faktorů, které o výsledném národním ztotožnění u Židů ve sledované době nakonec rozhodovaly, sama rezignuje s odkazem na jejich komplexnost a obtížnost jejich určení. Kdyby k němu ovšem přistoupila, musela by přece jen zvážit vnější tlaky

dobového nacionalismu a vnucování kolektivní příslušnosti. Nucená příslušnost buď k Židům, Němcům či Čechům, dokonce její příkazování ze strany české či německé veřejnosti, státních orgánů i židovských elit, přirozeně znamenalo jeden z nejdůležitějších faktorů, který mohl přivést samotné osoby židovského původu k jejich jakkoliv nestálému a nepřesvědčivému rozhodnutí o vlastní národní příslušnosti – které ostatně musely prokázat a prokázaly během meziválečného období minimálně dvakrát: při sčítání lidu v roce 1921 a 1930.

Přístup ke společenské realitě, který se vyznačuje její dekonstrukcí jako sociálně založené, není bez teoretického rizika. Mnozí autoři projevují tendenci přebírat současné závěry pamětníků o jejich tehdejší kolektivní nebo názorové profilaci, neboť je považují společně s nimi za hodnotově překonané, jako poučení. Tím ovšem obě skupiny odmítají respektovat v dané době skutečně přítomná myšlenková schémata jako fakticky působící skutečnosti. Pro pamětníky a příslušníky dané skupiny je proměna jejich vidění světa pochopitelným prostředkem pro jeho uchopení, které se děje odvisle od jejich individuálních potřeb a vzhledem k daným okolnostem, tj. představuje nezbytný identifikační a kolektivní tmel. Pokud jde o historiky, může je tento postoj přivést k ignorování toho, co formovalo svět tehdy, a zapomenout, co jej formuje nyní. V praxi posiluje takový postoj vidění poválečných a novějších dějin českých Židů prizmatem jejich válečné tragédie, tj. dějin (dnes) nepochopitelného příkoří. Přejímání svědectví do historického výkladu se vyznačuje posilující tendencí a zpětnou vazbou. Tento důraz může zpětně u židovských pamětníků posílit jejich sebeprezentaci jako židovských obětí rasového pronásledování, dočasně svedených socialistickou vidinou lepšího světa.

Je spravedlivé připustit, že pokusy studovat historické realie prostřednictvím toho, jak je zaznamenali samotní přeživší Židé, jen odrážejí teoretické a metodologické limity antropologického přístupu obecně. Na váze získává například upozornění historika Jana Horského, že je možné pojetí zkoumané dějinné skutečnosti teoreticky konstruovat sice rozmanitě, avšak pokaždé nemusí být badatelsky přístupné a pramenně uchopitelné. A právě v případě rekonstrukce „životní zkušenosti lidí určitého místa a doby, při snaze teoreticky konstruovat jakési ‚uzlové body‘ těchto zkušeností, možnosti historického výzkumu povětšinou končí – a těžko tomu může být jinak – u rozboru kulturních kategorií, tj. nástrojů prožívání historických aktérů, nepronikají však k jejich prožitkům samotným.“ Proto dle Horského může snaha o historické využití pramenů zachycujících subjektivní procesy dobových aktérů vést k tomu, že popisované dějinné skutečnosti získají podobu pouhé kvantifikace či

popisu sociálních praktik (chování), jež jsou považovány za indikátory těchto procesů (Horský 2004: 69-70).

Na omezené možnosti využití dobových svědectví dějinných aktérů ukazuje ve svém teoretizování více historiků, kteří hodnotí možnosti historicko-antropologických disciplín. Podle Iggerse nepovažovali průkopníci italské mikrohistorie za dostatečný „model dějin každodennosti“ vypracovaný v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století Ferdinandem Braudem, neboť se „omezoval na vnější popis materiálních podmínek života, aniž by pronikl k tomu, jak lidé tyto podmínky vnímali“. Podobně se zastánci německých dějin všedního dne, inspirující se podle Medicka v americké kulturní a sociální antropologii (Geertz), svým přístupem nevyhnuli problému, neboť jejich metoda (zhuštěný popis): „nám neposkytuje přístup k životu individua, nýbrž pouze ke kultuře, která ho obklopuje ... Ani etnolog ani historik nemá podle Geertze a Medicka bezprostřední přístup ke zkušenostem a prožitkům lidí, které jsou předmětem jejich zkoumání“ (Iggers 2002: 96, 98).

Nakonec, výklad dějin z pozice jejich účastníků může být motivován nikoliv jako metodologicky přínosný, nýbrž jako exhibice dějinných zajímavostí a kuriózit, přístup, který jednoduše reaguje na dobovou poptávku, tj. chce být atraktivní. Radim Marada hovoří v doslovu ke klasické sociologické práci Bergera a Luckmanna v souvislosti s analýzami sociálních konstrukcí identit v posledních dvaceti letech dokonce o bestselleru, který spojuje s politickou objednávkou (Berger – Luckmann 1999: 204). Závěr tohoto textu nemůže být tudíž překvapující. Studium subjektivního světa člověka v minulosti by mělo zůstat předmětem výzkumu pouze pro historiky kvalifikované jednak širokými znalostmi ze sociologie, antropologie a psychologie, jednak důkladně obeznámené s dobovým a současným společensko-politickým rámcem. Bez znalosti obou oblastí není možné k dokladům o tomto světě správně přistoupit a s odstupem je věrohodně vyložit.

Petr Sedlák je postgraduálním studentem českých dějin na Filozofické fakultě MU v Brně, kde obhazuje disertační práci o postoji a přístupu československého státu a české společnosti k přeživším Židům v letech 1945–1947. Autor se obecně zajímá o realie spojené s poválečným Československem a jeho záměrem je postihnout v samostatné monografii motivy smýšlení a jednání osídlenců, kteří přicházeli do českého pohraničí v letech 1945–1947. Autor je pracovníkem projektu Migrace a transformace a členem Infospolku.

Prameny a literatura

- Auředníčková, Anna. 1945. *Tři léta v Terezíně*. Praha: A. Hynek.
- Bauman, Zygmunt. 2003. *Modernita a holocaust*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Baumgarten, Elisheva. 2000. *As Families Remember. Holocaust Memoirs and Their Transmission. Studies in Contemporary Jewry XVI*. Oxford: Oxford University Press.
- Bednařík, Petr. 2003. *Vztah židů a české společnosti na stránkách českého tisku v letech 1945–1948*. Disertační práce na Fakultě sociálních věd UK v Praze, rkp.
- Belpoliti, Marco. 2003. *Hovory s Primo Levim*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bettelheim, Bruno. 1979. *Surviving and Other Essays*. New York: Knopf.
- Bojováli. 2007. *Bojováli na všech frontách. Vzpomínky židovských vojáků a odbojářů z druhé světové války*. Praha: OS Magen.
- Bondyová, Ruth. 2002. „Minulost neuplynula. Vliv terezínského ghetta na život jeho bývalých vězňů.“ Pp. 49-62 in *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: Institut Terezínské iniciativy.
- Borák, Mečislav (ed.). 2002. *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu. Postih provinění vůči Židům před retribučními soudy a komisemi ONV v českých zemích v letech 1945–1948 a v některých zemích střední Evropy*. Praha – Opava: ÚSD AV ČR.
- Brod, Toman. 2007. *Ještě že člověk neví, co ho čeká. Života běh mezi roky 1929–1989*. Praha: Academia.
- Broklová, Eva. 2003. „Názory obyvatelstva po druhé světové válce v kontextu doby a nástup totalitarismu.“ Pp. 124-130 in *Spory o dějiny IV*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Browning, Christopher R. 2002. *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*. Praha: Argo.
- Browning, Christopher R. 2003. *Collected Memories. Holocaust History and Postwar Testimony*. Madison: University of Wisconsin.
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick. 2000. „Beyond ‚Identity‘:“ *Theory and Society* 29, 2000, 1: 1-47.
- Brychtová, Michala. 2004. *Identita členů ŽNO v Karlových Varech – pamětníků holocaustu – v proudech času*. Bakalářská práce na Fakultě humanitních studií UK v Praze, rkp.
- Burke, Peter. 1987. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čapková, Kateřina. 2005. *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách, 1918–1938*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Čižinská, Markéta. 2006. „Nástin reflexe holocaustu československých židů v politickém myšlení obnovy poválečného Československa.“ *Střední Evropa* 20, 2006: 102–130.
- Denemarková, Radka. 2006. *Peníze od Hitlera*. Praha: Host.
- Epsteinová, Helen. 1994. *Děti holocaustu*. Praha: Sefer.
- Epsteinová, Helen. 2000. *Nalezená minulost*. Praha: Sefer.

- Erben, Petr. 2003. *Po vlastních stopách (vzpomínky)*. Praha: P. Kalina.
- Fielding, Guy – Fraser, Colin. 1978. *Language and Interpersonal Relations. The Social Context of Language*. London: J. Wiley.
- Fierzová, Olga. 1992. *Dětské osudy z doby poválečné. Záznamy ze záchranné akce přátel Milíčova domu v Praze*. Praha: Spolek přátel mládeže a družstva Milíčův dům.
- Figueroa, Esther. 1994. *Sociolinguistic Metatheory*. Oxford: Elsevier.
- Finkelstein, Norman G. 2006. *Průmysl holocaustu. Úvahy o zneužívání židovského utrpení*. Praha: Dokořán.
- Fromm, Erich. 1997. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Aurora.
- Gernheimová-Friedmannová, Ráchel. 2002. *Jak jsem přežila*. Praha: G plus G.
- Hamar, Nora. 2002. „O etnicitě a konstrukci židovských identit v životních příbězích.“ Pp. 197-210 in *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Fakulta sociálních studií MU.
- Hanková, Monika. 2006. *Kapitoly z poválečných dějin židovské komunity v Čechách a na Moravě (1945–1956)*. Diplomová práce na Filosofické fakultě UK v Praze, rkp.
- Havelka, Miloš. 2007. „Poznání – paměť – identita a několik obecnějších úvah.“ *Dějiny–teorie–kritika* 2, 2007: 256–268.
- Heitlingerová, Alena. 2007. *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a Slovenští Židé po roce 1945*. Praha: G plus G.
- Horský, Jan. 2004. „Dějepisné porozumění a ospravedlnění.“ *Soudobé dějiny* 11, 2004, 4: 66–81.
- Hendl, Jan. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Haukanes, Haldis. 2004. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Cháb, Viktor. 2006. „Ještě k novému antisemitismu. Ad. Finkelsteinova argumentace nenávisti.“ *Roš Chodeš*, červenec 2006: 15.
- Iggers, Georg. 2002. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Jaffé, Aniela. 1998. *Vzpomínky, sny, myšlenky C. G. Junga*. Brno: Atlantis.
- Johnson, Richard – Dawson, Graham. 1998. „Popular Memory. Theory, Politics, Method.“ Pp. 75-86 in *The Oral History Reader*. London – New York: Routledge.
- Klein, Ota. 1948. *Vliv koncentračního tábora na ethický charakter židovské mládeže*. Disertační práce na Filosofické fakultě UK v Praze, rkp.
- Kohn, Pavel. 2000. *Kolik naděje má smrt*. Brno: L. Marek.
- Kraus, Ota – Schön, Erich. 1946. *Továrna na smrt*. Praha: Čin.
- Krejčová, Helena. 1999. „K některým problémům židovské menšiny a český antisemitismus po roce 1945.“ Pp. 65-78 in *Židé v české a polské společnosti*. Praha: Filosofická fakulta UK.
- Lahav, Jehuda. 2003. *Zjazvený život*. Bratislava.
- Lániček, Jan. 2006. *Ing. Arnošt Frischer a jeho činnost v letech 1941–1945*. Diplomová práce na Filozofické fakultě UP v Olomouci, rkp.
- Lorencová, Anna – Hyndráková, Anna. 1999. „Česká společnost a židé podle vzpomínek pamětníků.“ Pp. 97-118 in *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: Institut Terezínské iniciativy.
- Lorencová, Anna – Hyndráková, Anna. 1992. „Systematic Collection of Memories Organized by the Jewish Museum in Prague.“ *Judaica Bohemiae* 28, 1992: 53–63.

- Lustig, Arnošt. 2007. *Dita Saxová*. Praha: A. Šťastný.
- Machala, Lubomír. 2001. *Literární bludiště. Bilance polistopadové prózy*. Praha: Brána.
- Margoliová-Kovályová, Heda. 2003. *Na vlastní kůži*. Praha: Academia.
- Meyer, Peter (ed.). 1953. *The Jews in Soviet Satelittes*. Syracuse (USA): Syracuse University Press.
- Nepalová, Šárka. 1999. „Židé v českých zemích v letech 1945–1948.“ Pp. 314–336 in *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: Institut Terezínské iniciativy.
- Noseková, Jana. 2006. *Přežilo peklo. Portréty Izraelců z Československa, kteří přežili holokaust*. Brno: Druhé město.
- Novick, Peter. 1999. *The Holocaust in American Life*.“ New York: Houghton Mifflin Company.
- Novotná, Hedvika. 2003. *Soužití české společnosti a židů v letech 1945–1948 ve světle různých pramenů*. Diplomová práce na Fakultě humanitních studií UK v Praze, rkp.
- Parolek, Radegast. 1960. „Gercenovy paměti jako dílo umělecké.“ Pp. 615–623 in *O tom, co bylo III*. Praha: SNKLHU.
- Pavelčíková, Nina. 1992. „Změny v rozmístění a sociální skladbě obyvatel českých zemí za okupace, jejich souvislosti s poválečným vývojem.“ *Slezský sborník* 90, 1992, 1: 1–10.
- Pollack, Michael. 2000. *L'Expérience concentrationnaire*. Paris: Métaillié.
- Pressburgerová, Eva. 2003. *Členky židovských organizací v Praze. Koncepty vlastní identity*. Diplomová práce na Fakultě humanitních studií UK v Praze, rkp.
- Procházková, Lucie. 2005. *Židovský holocaust v moderní polské, české a slovenské historiografii*. Diplomová práce na Filosofické fakultě UK v Praze, rkp.
- Salner, Peter. 2000. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print.
- Schallner, Dieter. 2005. „Jak psát o českých Židech.“ *Lidové noviny*, 8. 10. 2005: iii.
- Schikorra, Christa. 2004. „Židovské reemigrantky v Československu v letech 1945–1948.“ Pp. 243–270 in *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: Institut Terezínské iniciativy.
- Segev, Tom. 1993. *The Seventh Milion. The Israelis and the Holocaust*. New York: Owl.
- Semecká, Irma. 1946. *Terezínské torzo*. Praha: A. Vlasák.
- Shanfeldová, Yveta. 2005. „Židovka z Prahy v Americe (vzpomínka na pražskou Židovskou obec.“ *Sborník Archivu Ministerstva vnitra* 3, 2005: 421–424.
- Singerová, Silvia. 2003. *Vývoj židovskej identity v Košiciach po holokauste*. Diplomová práce na Filosofické fakultě UK v Praze, rkp.
- Soukupová, Blanka – Novotná, Hedvika. 2005. „Profil osobnosti pracovníka menšinového hnutí – na příkladu českožidovské menšiny v letech 1876–1939 a 1945–2000.“ In *Vývoj a utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech*. Brno: Fakulta sociálních studií MU.
- Spilka, Bořivoj. 1945. *Terezín-ghetto*. Praha.
- Strubar, Helena. 2002. *Juden in der Tschechoslowakei – eine Analyse lebensgeschichtlicher Interviews*. München: Ost-Europa Institut.
- Stránský, Jan. 1951. *East Wind over Prague*. New York: Random House.
- Stránský, Oldřich. 2002. *Vzpomínky na osudy Židů od doby Rakouska-Uherska až do současnosti*. Praha: Z. Susa.

- Svobodová, Jana. 1994. *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992. Studie*. Praha: ÚSD AV ČR.
- Šimůnková, Alena. 1995. „Ke vztahu historiografie a antropologie. Perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum.“ *Český lid* 82, 1995, 2: 99-111.
- Szulc, Tad. 1991. *The Secrete Alliance. The Extraordinary Story of the Rescue of the Jews since World War II*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Tuček, Martin. 2003. *Svědectví o genocidě jako součást kolektivní paměti*. Diplomová práce na Fakultě sociálních věd UK v Praze, rkp.
- Tůma, Mirko. 1946. *Ghetto našich dnů*. Praha: J. Salivar.
- Vaněk, Miroslav – Svobodová, Jana – Urbášek, Pavel – Barteček, Ivo. 2003. *Orální historie. Skriptum*. Olomouc: Filozofická fakulta UP.
- Vaněk, Miroslav. 2004. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: ÚSD AV ČR.
- Wehle, Kurt. 1984. „The Jews in Bohemia and Moravia 1945–1948.“ Pp. 499-533 in *The Jews of Czechoslovakia*. New York – Philadelphia: Society for History of Czechoslovak Jews.
- Yegar, Moše. 1997. *Československo, sionismus, Izrael*. Praha: Victoria publishing.
- Young, James E. 1990. *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Young, James E. 1993. *Holocaust Memorials and Meanings*. New Haven: Yale University Press.
- Židé v boji. 2007. *Židé v boji a odboji. Rezistence československých Židů v letech druhé světové války*. Praha: OS Magen.